

ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ ΧΑΛΕΠΑ ΚΑΙ ΆΛΛΩΝ ΤΗΝΙΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ

Το νεοκλασικό νεκροταφείο των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο¹

Μαρία Ζάλτα

Διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Tübingen
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Στη μνήμη του πιανίστα Θωμά Λαλαούνη

Την ομορφιά της γλυπτικής μού έμαθαν δυο έργα από διαφορετικές εποχές, μα συγγενικούς κόδημους. Το πρώτο μνημείο βρισκόταν άλλοτε σε ταφικό περίβολο του Κεραμεικού, του πιο σπουδαίου νεκροταφείου της αρχαίας Αθήνας. Ένα δακτυλίδι ενώνει συμβολικά τη νεαρή δέσποινα Ηγυπτώ με τη ζωή που εγκαταλείπει, έχοντας μάρτυρα την πιστή, περίληπτη θεραπανίδη της (εικ. 1). Και το δεύτερο έργο, στο οποία θα αναφερθώ, είναι επιτύμβιο, τούτη τη φορά όχι ανάγλυφο, αλλά περίσποτο γλυπτό. Στην "Κοιμωμένη" του Α' Νεκροταφείου απαθανατίζεται η Σοφία Αφεντάκη, μια κοπέλα της Αθήνας του 1870 (εικ. 2). Το πέρασμα από τη ζωή στον θάνατο συμβολίζει ένας σταυρός στο στήθος της. Η μελαγχολία του ωραίου, που στέκεται μπροστά μας χωρίς ελπίδα επιστροφής, είναι κοινός χαρακτήρας και των δύο μνημείων. Ο καλλιτέχνης του πρώτου, από τους σπουδαίους της εποχής του, είναι σε μας άγνωστος. Το δεύτερο έργο είναι δημιουργήμα του κορυφαίου γλύπτη της νεότερης Ελλάδας, του Τηνίου Γιαννούλη Χαλεπά² (Πύργος Τήνου 1851 - Αθήνα 1938).

H"Κοιμωμένη" θεωρείται από πολλούς το σημαντικότερο χλυντό της πρώτης περιόδου του καλλιτέχνη (1870-1878)³. Το 1971 προστέθηκε στις μέχρι τότε γνωστές πρώιμες δημιουργίες του και η γύψινη "Ορθία Κόρη", δωρεά του Κώστα Γ. Καπαριά στο Μουσείο Γιαννούλη Χαλεπά, στον Πύργο (εικ. 3). Πρόκειται για έργο πρωτότυπου, ύψους 1,13 μ., με πολλά σημάδια στο κεφάλι και το σώμα από τη μεταφορά του σε μάρμαρο. Ο Μ. Καλλιάς το χρονολογεί στα 1875-1876⁴. Από απόψη τεχνοτροπίας εντάσσεται στον κύκλο της "Κοιμωμένης", με την οποία το συνδέουν διάφορα επί μέρους μορφολογικά στοιχεία. Η μορφή ίσως ταυτίζεται με την πανεύοντη Ουράνια Κόρη - Μουσά, που μέσα σε στεφανή από λουλούδια φανερώθηκε κάποτε σε όνειρο του Γιαννούλη⁵. Παραπράντας το γύψινο πρότυπο, διαπιστώνει κανείς ότι η πίσω πλευρά του εμφανίζεται ιδίατέρα φτωχή σε διάρθρωση και επίτεδα. Επειδή πρόκειται αναμφίβολα για περίστο έργο, πρέπει να υποθέσουμε ότι ο γλύπτης είχε στο νου του να προσθέσει κάπια που θα έδεινε το σύνολο αρμονικά. Όπως είναι τα μεγάλα μακριά φτερά.

Το Λεωνίδιο και τα μνημεία του νεκροταφείου των Αγίων Πάντων

Όποιος περιπατήσει στη γραφική κωμόπολη του Λεωνίδιου θα θαυμάσει τη λαϊκή αρχατεκνική της⁶ και θα εντυπωσιαστεί από την αυστηρή ωραιότητα του τοπίου της. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα η ενασχόληση των κατοίκων με το εμπόριο οδήγησε στη δημιουργία μιας ακμάζουσας αστικής τάξης, με άξιους, αργύτερα, επικρατώσαντες στα γράμματα και τις τέχνες, τους Κώστα Ουράνη (1890-1953), Γιώργο Σαραντάρη (1908-1941), Νέστορα Βαρδέρη (1867-1953) και Βρασίδα Τσούχλο (1904-1981)⁷.

Στα αναπόλικά της κωμόπολης, κοντά στην κοιτή ενός χειμάρρου και δίπλα στον παλαιό δρόμο που συνέδει το Λεωνίδιο με την κοινότητα Πραγματευτής, βρίσκεται το νεκροταφείο των Αγίων Πάντων. Το ύφος της μαντρας δεν κρύβεται τις κορυφές των υπέροχων μαρμάρινων μνημείων, που διαγράφονται με φόντο το βαθύ πράσινο των κυπαρισσιών και το κόκκινο των βράχων. Στην είσοδο του δημιουργείται πλατεία με την κομμητική εκκλησία στα δεξιά και μερικά από τα παλαιότερα μνημεία στον περίγυρό

1. Η επιτύμβια στήλη της Ηγεούσσας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

2. Η "Κοιφωμένη", επιτύμβιο μνημείο της Σοφίας Αφεντόκη στο Α' Νεκροταφείο.

της (Τομέας Α). Αριστερά, σε αδάπαστη σχέδιον σειρά, οι επιβλητικοί τάφοι των αρχοντών της μικρής αυτής πόλης (Τομέας Β), που ευτύχησε να φιλοξενεί έργα των πιο σημαντικών Ελλήνων γλυπτών του τέλους του 19ου αι.

Η πρώτη μνεία του "νέου κοινωνιακού Σίου", της ανατολικότερης δηλοδή συνοικίας του Λευνιδίου, γίνεται σε βιβλίο αποβιώσεων του 1865⁸. Οι σωζόμενοι παλαιοί τάφοι του Τομέα Α είναι οκτώ, χρονολογούμενοι μεταξύ του 1868 και του 1897. Στον Τομέα αυτόν απαντούν μόνο δύο μαρμάρινες στήλες νεοκλασικού τύπου. Η παλαιότερη εμφανίζεται στον τάφο του Κυνουρίου Οικονόμου (1875), που είχε δημιεύσεστε δημιαρχος (εικ. 4), και ακολουθεί εκείνη του Γεωργίου Γούλελου (1877). Αντίθετα, η στήλη της Αμαλίας Μερίκα (1876) (εικ. 5) είναι κτισμένη με πλεκτήμενες πέτρες κατά το ισόδιο σύντομα. Διαφέροντας επί πλέον κατά το μεγάλο πλάτος και την τριψυλλόσημη επιστρεψη με οιδερένιο σταυρό. Τα υπόλοιπα μνημεία του Τομέα Α είναι του τύπου της ορθογώνιας σαρκοφάγου.

Η διακόσμηση όλων αυτών των επιτύμβων είναι περιορισμένη και πάντοτε σε χαμηλό ανάγλυφο. Ανάμεσά τους διεχρίζουν οι δύο γονατιστοί ἄγγελοι, που προσέρχονται στο πλάι μεγάλου βυζαντινού σταυρού, στον τάφο του εμπρευθέντος στην Ρουμανία Γ. Τροχάνη (1868) (εικ. 6). Την ιδιαιτέρα αρμονική σύνθεση πλαισιώνουν φυτικό κόσμημα και άκανθος. Ρομαντική διάθεση εκφράζει το σπασμένη ανάγλυφο ρόδο στη στήλη του πρώσωρα χαμένου Γ. Γούλελου, όπως αναφέρει και σχετικό επίγραμμα. Φανερά κλασικά πρότυπα έχει η σκηνή αποχαιρετισμού νεαρού ζεύγους στην καλυπτήρια του τάφου Κυνουρίου Τσαύχου (1869) (εικ. 7). Καθαρά νεοκλασικά στοιχεία είναι, αντίθετα, ο λύχνος της Ζώης και ο σταυρός με γριλάντα κισσού στην καλυπτήρια μεγάλης κρύπτης του Βουλευτού και δημάρχου Ν. Χατζηπαναγιώτου (1883). Απικώς, σε κανένα από τα επιτύμβια του Τομέα Α δεν αναγράφεται

όνομα γλύπτου, όμως τουλάχιστον δύο από αυτά μπορούν να αποδοθούν στον Τήνιο γλύπτη Λάκωβο Μαλακάτε⁹.

Εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα παρουσιάζουν οι τάφοι του Τομέα Β, όπου σώζονται δέκα μνημεία, χρονολογούμενα στο διάστημα 1882-1914. Προκειται, ως επί το πλείστον, για ορθογώνιες κατασκευές με χαμηλό περίζωμα και σιδερένια κιγκλιδώματα (εικ. 8). Το κέντρο του τάφου καταλαμβάνει συνήθως ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα πάνω σε χαμηλή βαθμίδα. Η διακόσμηση της είναι απλή, με μαϊάδρο στο πλαίσιο και ανάγλυφα σύμβολα στο μέσον. Ο γύρω χώρος της στρώνεται με βιστοσλάκι, όπως το συναντούμε και στις αιλίδες των παραδοσιακών σπιτιών του Λευνιδίου. Γενικά η συμμετοχή τόπων τεχνών παραπρέβεται κυρίως στην κατασκευή του τάφου – κτίσμα, επένδυση τοιχωμάτων και στρώση δαπέδων –, όπου ακολουθούνται παραδοσιακές τεχνικές με παραλλήλη χρήση εγχώριων οικοδομικών υλικών και διακοσμητικών θεμάτων, ενώ εργασίες σε μάρμαρο και σιδέρο παραγγέλλονται σε ειδικευμένη εργαστήρια των αστικών κέντρων. Μνημεία αιγυγάς παραδοσιακού τύπου είναι εξαιρετικά σπάνια τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι., λόγω της προβάτης των νέων ευρωπαϊκών προτύπων, κύριος εκφραστής των οποίων εμφανίζεται η Αθήνα.

Τα περισσότερα επιτύμβια του Τομέα Β είναι στήλες με ανάλυψη διακόσμηση και παραπάσεις. Στην κύρια ώψη φέρουν πορτρέτα των νεκρών, πενθούσες ή άλλες γυναικείες μορφές, αγγελούς και συμβολικά αντικείμενα, όπως σταυρούς, λύχνους, στεφάνους, ανεστραμμένες δάδες κ.α. Μερικοί γνωστοί γλύπτες δεν παρέλειψαν να υπογράψουν τα έργα τους. Είναι χαρακτηριστικό, ότι όλοι σχεδόν προέρχονται από την Τήνο. Υπογράφεις φέρουν οι εξής στήλες: α) Θ. Δουνιά (1905); Άλεξ, Αλβαράς και Α. Πτίκας; β) Η. Λεκού (1882); Αδελφοί Βουλγαρήτης εκ Τήνου (εικ. 9). γ) Α. Ι. Καρδαρά, δημιάρχου (1889);

Εμμανουήλ Βούλγαρης, Τήνος, δ) Ν. Μ. Τσούλχου, δημάρχου (1891): Εμμανουήλ Βούλγαρης, Τήνος (εικ. 10), ε) Α. Ροάκη (1891): Νικόλαος Σπανός (εικ. 11), στ) Οικογένειας ιατρού Ν. Α. Τροχάνη (μετά το 1890, ίσως το 1900): Ι. Λαμπαδίτης¹⁰. Όλοι οι αναφερόμενοι γιώπτες είχαν εργαστήρια στην Αθήνα, πλην του Ν. Σπανού, που εργάζονταν στον Πειραιά.

Ο τάφος του Λεωνίδα Οικονόμου

Ανάμεσα στα πρώτα μνημεία που συναντά ο επισκέπτης κοντά στην έξοδο του νεκροταφείου και σε περίοδο θέση είναι ο τάφος του εμπόρου Λεωνίδα Οικονόμου (εικ. 12). Πρόκειται για ορθογώνια κατασκευή με σιδερένιο κυκλιδώματα πάνω σε βαθμίδα. Η συνθετική στήλη φέρει ανάγλυφο πορτρέτο του νεκρού στο ανώτερο τμήμα της, αποτελώντας ταυτόχρονα βάθρο αγάλματος – της γνωστής "Ορβίας Κόρης", που οι ντόπιοι αποκαλούν "νύρη", επειδή είναι στεφανωμένη (εικ. 12). Δεν υπάρχει μαρμόφιλο άστι στο άγαλμα κατασκευάσθηκε με βάση το γύψινο πρότλασμα στο σπίτι του Χαλεπά στην Τήνο, με το οποίο ταυτίζεται, τόσο ως προς τη μορφή δύο και ως προς τις διαστάσεις¹¹.

Η "Ορβία Κόρη" του Λεωνίδου σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από το γύψινο πρότλασμά της. Και στα δύο έργα το δεξιό, λυγισμένο προς τα πάνω χέρι έχει σπάσει στο γυμνό του τμήμα. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για την ερμηνεία της μορφής είναι η πίσω πλευρά της, όπου στο μόνο της πλάτη υπάρχουν δύο μεγάλα, επιμήκη, ορθογώνια ανοιγμάτα για την ένθεση φτερών (εικ. 13). Πριν από εξήντα περίπου χρόνια ήταν ένας ιερωμένος, αποκαλούμενος τρελο-Γερμανός, έπασσε με ράβδο τα φτερά και τημά του χειρού, με το οποίο η μορφή κρατούσε "κάτι σαν ποτήρι"¹². Το αντικείμενο αυτό θα ήταν ένα μαρμόχονόμετρο, όπως εμφανίζεται και στο χέρι Μοίρας σε επιτύμβιο ανάγλυφο του Α' Νεκροταφείου¹³. Μια γενική

εικόνα του μνημείου του Λεωνίδου δίνει σχέδιο, φιλοτεχνημένο από τον Χαλεπά το 1932¹⁴, στο οποίο αποδίδεται άγγελος με αμυξοχονόμετρο στο δεξιό χέρι. Το υψηλό, πολύτολο βάθρο του παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνο του Λεωνίδου, χωρίς να αφήνει περιθώριο αμφισβήτησης για την πατρότητα του τελευταίου.

Η "Κόρη" αποτελεί θεματική επανάληψη του "Ορβίου Αγγέλου" στο Νεκροταφείο του Βουκουρεστίου, που υπογράφεται από τον συνεταρίο και εκπρόσωπο του εργαστηρίου τού Ι. Χαλεπά στη ρουμανική πρωτεύουσα Δ. Ν. Λαμπάδη¹⁵. Η αποτίτται και η πλαστική ελευθερία στην απόδοση της "Ορβίας Κόρης" βρίσκεται απαράλλαγη στην "Κοινωμένη", έργο του 1877/78. Εκτός των άλλων ομοιάσουν οι πλόκαμοι των μαλλιών, το χέρι και το πρόσωπο. Γ' αυτό θα τοποθετούσα τα δύο αυτά έργα χρονολογικά πολύ κοντά, ταυτίζοντας παράλληλα την "Κόρη" με τον απολεσθέντα "Αγγέλο Κυρίου" του 1877/16. Μορφολογικά συγγενής προς την "Κόρη" και την "Κοινωμένη" είναι και η "Προσευχομένη", σε γύψινο ανάγλυφο του 1876/77¹⁷.

Η επανάληψη των ίδιων χαρακτηριστικών στα προαναφερθέντα έργα οδηγεί στην υπόθεση, ότι ίσως αυτά ανταποκρίνονται σε μια ιδεαλιστική απόδοση προσφύλων προσώπου του καλλιτέχνη, πιθανώς της δεκαεξάρχουντης αγαπημένης του Μαριγών Χριστοδούλου. Ένα πορτρέτο της δίνει ο δημοσιογράφος Θεόδ. Βελλιανής, που την γνώρισε σε προχωρημένη πλειά¹⁸: «Ήταν γαλανόματά και ξανθιά, και μ' όλο που' χε περάσει πια τη πρώτη της νεόπτη, διατηρούσε ακόμα όλη τη δροσιά της άνοιξης της ζωής και η φυσιογνωμία της είχε μια γλυκύτατη έκφραση, που δεν είναι σπάνια στις γυναίκες του Αιγαίου». Άλλα και ο ίδιος ο Χαλεπάς ανέφερε κάποτε¹⁹: «Είχα και εγώ, όπως όλοι, κάποια περιπέτεια, που επέδρασε κι αυτή στη ζήμια της υγείας μου. Γυρίζοντας από το Μόναχο κι ερχόμενος στην Αθήνα, επήγη στο χωριό μου, στον Πύργο. Υπήρχε εκεί ένα κορίτι

3. Η "Ορβία Κόρη". Μουσείο Γιαννούλη Χαλεπά στον Πύργο της Τήνου.

4. Η στήλη του δημάρχου Κ. Οικονόμου.

που στάθηκε μοιραίο για μένα... Την αγαπούσα, και μ' αγαπούσες κι αυτή πολὺ. Το ειδύλλιό μας αυτό, που ήταν τόσο αγνό, τόσο ιερό που το μιμάμε ώς τώρα, βάσθηξε τρία ολόκληρα χρόνια. Ενεπενέστηκα πολλά έργα απ' αυτήν, μα βρισκόμενος μερικές ώρες σε δάσχιμες ψυχολογικές στιγμές, τά σπαζα και τά 'κανα κομμάτια. Επειδή παντρεύτηκε. Ο πατέρας της, βλέπετε, οι συγγενείς..."

Η "Ορθιά Κόρη" είναι έργο κλασικιστικό στη συλληψή του, εκφραστικά όμως ακολουθεί το πνεύμα του ρομαντισμού. Ο συνδυασμός των δύο αυτών ρευμάτων παρατηρείται σε πολλά επιτύμβια της εποχής, επειδή ταΐσταις ιδιαίτερα στην απόσφαιρα ενός νεκροταφείου²⁰.

Τον γλυπτό διάκοσμο του μνημείου Οικονόμου συμπληρώνει κάτω από την πλίνθινη του αγάλματος η έξερη προσομοίωση του νεκρού — ενός ώριμου, όμορφου ανδρα με παχύ μουστάκι και σγουρά μαλλιά, που χωρίζουν ελαφρά στο πλάι. Δίπλα στο πορτρέτο αναπτύσσεται από μια έλικα, διακόσμηση που συναντάται και στα μεταγενέστερα έργα του Χαλεπί²¹.

Το μνημείο συμπληρώνει ορθογώνιες καλυπτήρια πλάκα με ανάλυτρο σταύρο, από τις κεραίες του οποίου κρέμεται γιρλάντα στο μέσον του σταυρού πεταλούδα-ψυχή, χρημάτωτερα ανάγλυφοι αναμφένος λύχνος.

Ιδιαιτέρω ενδιαφέρον παρουσιάζει το χαραγμένο κάτω από το πορτρέτο επιγράμμα που αντιγράφεται: ΔΕΣΟΥ Ω ΓΕΝΝΕΤΕΙΡΑ ΓΗ ΟΣΤΑ ΦΛΑΠΟΛΙΟΣ ΑΝΕΡΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑ ΟΙΚΟΝΟ-

ΜΟΥ ΟΣ ΩΔΕ ΜΕΝ ΦΩΣ ΗΛΙΟΥ ΙΔΩΝ, ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ ΔΕ ΠΟΛΕΙ ΤΟΝ ΚΕΡΑΔΩΝ ΕΡΜΗΝ ΕΠΙΠΗΛΕΥΓΟΜΕΝΟΣ ΚΑΤ ΑΡΕΤΗΝ ΒΙΩΣΑΣ ΕΣ ΑΔΟΥ ΤΟΠΟΝ ΕΤΕΙ 1887 ΝΑΘΕΝ. Η Δ' ΑΙΓΟΡΦΑΝΙΣΘΕΙΣΑ ΤΕ ΚΑΙ ΟΛΟΦΡΟΜΕΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ, ΕΝ ΣΩΤΗΡΙΟ ΕΤΕΙ 1891 ΤΟΝΔΕ ΥΜΒΟΝ ΗΓΕΙΡΕ ΜΝΗΜΗΝ ΑΓΑΘΟΥ ΤΕ ΣΥΖΥΓΟΥ ΚΑΙ ΠΑΤΡΟΣ ΤΙΜΟΣΑ.

Όπως αναφέρει τη επιγραφή, το μνημείο στήθηκε το 1891. Είναι όμως πιθανό, η ανάθεση του έργου να είχε γίνει το 1887. Ο Λεωνίδας Οικονόμου προερχόταν από διακεριμένη οικογένεια κληρικών και συγγραφέων²². Η έδρα της επιχειρήσεως του ήταν στον Πειραιά, πολλές συναλλαγές όμως είχε και στη Σύρο. Στα κατάστημα του εργαστηρίου Χαλεπία αναφέρονται διάφορα πρόσωπα με το επίθετο Οικονόμος/ου, με τα οποία ο Ι. Χαλεπία είχε δοσοληφάς, αλλά δεν έχει εξακριβωθεί αν κάποιο από αυτά είχε συγγένεια με την ομώνυμη οικογένεια του Λεωνίδιου.

Από τα ερωτήματα που αφορούν την κατασκευή του μνημείου Οικονόμου, το βασικότερο είναι αν και κατά πόσον ο Χαλεπίας ήταν σε θέση ένα χρόνο πριν από τον εγκλεισμό του στο Ψυχατρείο της Κέρκυρας, στις 11 Ιουλίου του 1888, να αναλβεί κάποιος παραγγελλέας. Για τη δεκαετία που προηγείται του εγκλεισμού του δεν υπάρχουν πληραρχίες όπι απασχολήθηκε με κάποια συγκεκριμένα γλυπτά. Γι' αυτό και η πρώτη περίοδος του καλλιτεχνή εμφανίζεται να τελειώνει το 1878, με την επόμενη να ξεκινά μετά από 40 ολόκληρα χρόνια²³. Είναι όμως βέβαιο ότι σ' όλο αυτό το μακρύ διάσπατμα δεν έταπε να σχεδιάζει. Υπάρχουν επίσης μαρτυρίες ότι κατασκεύασε κάποια προπλάσματα από πηλό, τα οποία κατέστρεψε η μπέτρα του, πιστεύοντας ότι έταιπέτει πατέρετε μια επιδείνωση της υγείας του. Το

8. Τάφος της οικογένειας Ν. Α. Τροχάνη. Η ανάλυντη στήλη φέρει την υπογραφή του Ι. Λαζαρόπουτη.

9. Στήλη Η. Λεκού, που κατασκεύασαν οι αδέλφοι Βουλγάρη. Χορακητρικό το βατοσολότ δόπεδο με τα κιταριστικα και τα έτος ανεγέρσεως του μνημείου.

10. Στήλη του διπλάρχου Ν. Τσαύκουλου, έργο του Εμμανουήλ Βουλγάρη.

μοναδικό σωζόμενο πρόπλασμα της σκοτεινής αυτής περιόδου είναι μια προτομή άνδρα στο ψυχατρείο της Κέρκυρας, όπου ο Χαλεπάς παρέμεινε ως το 1902²⁴.

Απότελεσε να εργαστεί σε μάρμαρο κάνει και μετά την έξοδό του από το ψυχατρείο. Το γεγονός ότι ποτέ δεν έχασε την επαφή με την τέχνη πιστοποιεί ο γλύπτης Θωμάς Θωμόπουλος, που τον συνοδεύει το 1902 σε επισκεψή του στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Διαφωτιστική στη σήμερη αυτό είναι και η μαρτυρία του Νικολάου Χαλεπά, που είχε συνοδεύει τον αδελφό του σε ταξίδι στην Ιταλία το 1879. Όπου και να πήγαιν, ο Γιαννούλης, παρά την ήδη κλονισμένη υγεία του, δεν έπαιψε να σχολιάζει τα γλυπτά αριστουργήματα που έβλεπαν.

Το επιτύμβιο του Λεωνίδου δεν φέρει, απόχις, υπογραφή του γλύπτη. Όμως και η "Κοιμωμένη" στήθηκε στο Α' Νεκρο-

ταφείο χωρίς το όνομα του Χαλεπά. Πολύ αργότερα, το 1913, ο γλύπτης Μήτσας Περάκης, ο Τηνιακός, και Λουκάς Δούκας προσθέθειν το όνομα του καλλιτέχνη στο έργο του. Στο σκάλισμα του μνημείου Οικονόμου μπορεί να συνεργάστηκε ο Ανδριώτης γλύπτης Αλέξανδρος Λαζδάς, που στα νεανικά του χρόνια υπήρξε βοηθός του Γιαννούλη και από το 1887 ήταν μέταχος στο εργαστήριο του Ι. Χαλεπά, στον Πειραιά²⁴. Η έκπληξη μου ήταν μεγάλη, όταν διαπίστωσα, ότι στη σηλή του Θ. Δούνια, δηλα ακριβώς στο μνημείο Οικονόμου, υπάρχει η υπογραφή: ΑΛΕΞ. ΛΑΖΔΑΣ ΚΑΙ Α. ΠΙΠΙΚΑΣ ΕΠΙΟΥΝΙ Ι ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1095 (sic)²⁶.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα υποστήριζα ότι για το μνημείο Οικονόμου χρηματοποιήθηκε το παλαιό έργο του Γιαννούλη "Άγγελος Κυρίου" – ιδεαλιστική ίσως απεικόνιση της δικαιούχου γαμπρόντης του. Το γυψίνιο πρόπλασμα του "Άγγελου" έγινε από τον ίδιο το 1877, έτος παραγγελίας της "Κοιμωμένης". Η χρονολόγηση αυτή ανταποκρίνεται τόσο στη μορφή και την τεχνοτροπία του γλυπτού όσο και στα βιογραφικά στοιχεία του καλλιτέχνη. Αντιθέτω, το πορτρέτο του Λεωνίδα Οικονόμου θα το δουλεύει το 1887 από φωτογραφία, κάτιο που εξήγει και τη σχετική ψυχορή του έκφραση. Στον ίδιο πρέπει να αποδοθεί και η αρχιτεκτονική μορφή του μνημείου, όπως αποδεικνύει και το παρόμοιο επιτύμβιο που εικονίζεται σε σχέδιο του 1932. Εάν το άγαλμα του Λεωνίδου πράγματι ταυτίζεται με τον φερόμενο ως απολεσθέ-

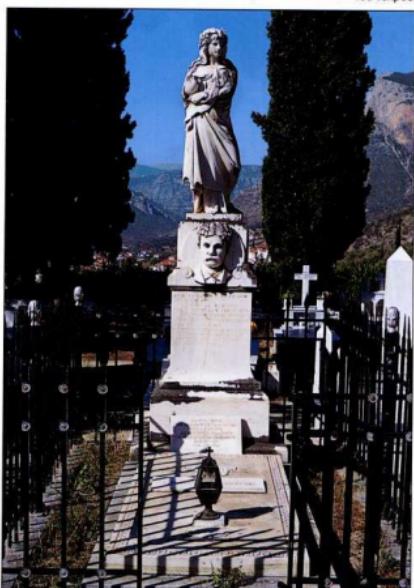
ντα "Άγγελο", τότε η μεταφορά του εργού σε μάρμαρο πρέπει να ήταν άμεση. Το γυψίνιο πρόπλασμα από μόνο του δεν δικαιολογεί αυτή την ονομασία, αφού σ' αυτό δεν έχουν αποδοθεί τα φτερά, εκτός αν η ύπαρξη ενός άλλου συμβολικού αντικεμένου (αμιμοχρόνομετρου) στο σπασμένο στήμερα δεξιή χεριά ήταν αρκετή για τον ακριβή χαρακτηρισμό της μορφής. Ο τρόπος αποδοσής της στο μάρμαρο δεν διαφέρει από άλλα έργα της πρώτης πε-

6. Σαρκοφάγος του εμπόρου Γ. Γροχόνη, έργο του γλύπτη Ιάκωβου Μαλακάτε.

7. Ανάγλυφο στον τάφο Κ. Τσούλου, πιεβάντωτα έργο του Ιάκωβου Μαλακάτε.

11. Στήλη του Α. Ροζάκη, έργο του Νικολάου Σπανού.

12. Ο τάφος του εμπόρου Λεωνίδα Οικονόμου, έργο Γιαννούλη Χαλεπά. Διακρίνονται: ο Άγγελος του μνημείου και στο βάθρο η ανάγλυφη πρωτομή του νεκρού.

13. Η πίσω πλευρά του Αγγέλου με τα ανοιγόματα για την ένθετη φτερών.

14. Σχέδιο του Γιαννούλη Χαλεπά, κάτιο από το οποίο έχει γράψει ο ίδιος: "Λεωνίδιον".

15. Ο τάφος του Νικολάου Π. Κ. Πολίτη, έργο του Ιωάννη Χαλεπά.

βδας, ο οποίος μάλλον και έστησε το μνημείο στη σημερινή του θέση το 1891. Στη συγκεκριμένη συνεργασία με τον Χαλεπά οφείλεται και η ανάθεση στον Λάβδα του μνημείου Δούνια, που ανεγέρθηκε δίπλα σ' εκείνο του Οικονόμου το 1905.

Ποια ήταν όμως η αιτία της πώλησης ενός παλαιού έργου του Γιαννούλη το 1887; Ή χρονιά αυτή ήταν καθοριστική για την οικονομική πορεία της οικογένειας Χαλεπά. Όπως αναφέρουν τα κατάταξη της επιχείρησης, διαλύεται τότε η εταιρεία του Βουκορεστίου, προφανώς από κακή διαχείριση και/αλλιώς πετσαλάς²⁷. Τα έτη αναγκάζουν τον Ι. Χαλεπά να πουλήσει τον ίδιο χρόνο ιδιόκτητο σπίτι του στην Αθήνα. Στις 16 Μαΐου πωλείται στον Κ. Καραπάνο, σε χαμηλή σχετικά τιμή, το γλυπτό του Γιαννούλη "Σάτυρος παιζόν με τον Έρωτα", έργο του 1877, στην προσπάθεια να αντιτελειστούν τα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας. Για τον ίδιο λόγο ίσως συμφωνήθηκε η πώληση του "Αγγέλου Κυρίου" στην οικογένεια Οικονόμου, σε συνδυασμό με την κατασκευή ενός πλήρους ταφικού μνημείου, η σύλληψη του οποίου ανήκε αποκλειστικά στον Γιαννούλη. Τη συμφωνία με τους συγγενεῖς του εκλιπόντος ήταν η διαπραγματεύθηκε το Ι. Χαλεπάς στον Πειραιά, όπου είχε πρόσφατα μεταφέρει την κύρια έδρα των εργασιών του.

Οι επαγγελματικές όμως σχέσεις του Χαλεπά στον χώρο του Λεωνίδιου δεν αφορούν μόνο το μνημείο Οικονόμου. Στο βιβλίο του Θάνου Βαγενά Ιστορικά Τσακωνίας και Λεωνίδιου (1971) εικονίζεται σχέδιο με τη λεζάντα: "Σκήτο Λεωνίδιων ποιών, που φιλοτεχνήσε ο μεγάλος Έλληνας γλύπτης Γιαννούλης Χαλεπάς, για να ετοιμάσει την προτομή της." Το σχέδιο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στα Φύλλα Τέχνης του Φραγκελίου, αρ. 8, του 1928, και ανήκε στον γιατρό Μ. Γκώνη (ειν 14)²⁸. Κάτω από το σκήτο ο Χαλεπάς έχει γράψει: "Λεωνίδιον". Είναι πιθανόν το καλλιτέχνης, από τα πρώτα κιόλας χρόνα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, να είχε γνωριστεί με

οικογένειες του Λεωνίδιου. Οι επαφές αυτές συνεχίστηκαν και σταν πια βρισκόταν σε πρωχωρητή πληκτή.

Όσον αφορά την παρουσία Τσακώνων στα κυκλαδίτικα νησιά, μαρτυρείται εγκατάσταση τους σ' αυτά από τα τέλη του 17ου αι. Σε νησιώτικη επιδραση μπορεί να αποδοθεί και η συχνότητα του ονόματος Γιαννούλης στην Κυκλαδική. Στη διάρκεια του 19ου αι. σημαντικότερες εμφανίζονται οι εμπορικές σχέσεις του Λεωνίδιου με την Ερμούπολη. Ενδεικτική στο πλαίσιο αυτό είναι και η υπάρχη Συριανών στις οικογένειες του Λεωνίδιου Καρδαρά και Βαρβέρη²⁹.

Ο τάφος τού Νικολάου Π. Κ. Πολίτη

Ο τελευταίος προς βορρά πλαίσιος τάφος του Τομέα Β ανήκει στον Νικόλαο Π. Κ. Πολίτη (εικ. 15). Κρυμμένος σχέδιον στη σκιά πανύψηλων κυπαρισσιών, έχει πολλές ομοιότητες με το μνημείο Οικονόμου. Κοινά στοιχεία εντοπίζονται τόσο στη διακόσμηση της καλυπτήριας πλάκας και στο είδος της περιφρέξης, όσο και στις διαστάσεις του τάφου.

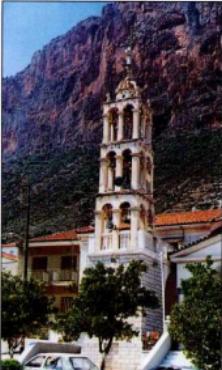
Στην κύρια όψη της πεσσόσχημης στήλης³⁰ εικονίζεται μεγάλος ανάγλυφος κεραίες του οποίου κρέμεται ύφασμα μαζί με κλαδιά φοίνικα. Άλλα κοσμήματα, όπως η πεταλούδα-ψυχή και το κρίνο που ανθίζει πλαισιώνει από ελικές και ρόδακες κατά βάση του σταυρού, πλουτίζουν με τη μιστική τους γλώσσα την έκφραση του καλλιτεχνισμός. Χαμηλότερα, στην πλίνθο, ένας μικρός άγγελος εμφανίζεται σε προτομή. Τη στήλη στέφει φιλάλη, από το κέντρο της οποίας αναδύεται φλόγα³¹. Ο βλαστός παπαρούνας με άνθη και καρπούς στο γείσο της στήλης – σύμβολο του Μορφέα, του γιου της Νύχτας – εμφανίζεται σε διαφορετική αναπτύξη και στη στήλη Καγκάδη, στην Τίνο, ένα έργο του Ι. Χαλεπά³². Κάτω από την προτομή του "Αγγέλου" είναι χαραγμένη η επιγραφή: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π.Κ. ΠΟΛΙΤΗΣ Ι ΕΓΕΝΗΘ ΕΝ ΕΤΕΙ 1824 Ι ΑΠΕΒΙΩΣΕ ΤΗ 28 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ Ι 1887

Ο Νικόλαος Πολίτης υπήρξε γνωστός έμπορος στηρών

στη Βράιλα της Ρουμανίας, όπου και πέθανε³³. Ο τάφος του κατασκευάσθηκε μάλλον όταν τα σωτά του μεταφέρθηκαν στο Λεωνίδιο, τρία χρόνια αργότερα. Στο κατάστιχο V2 (55) του I. Χαλεπά αναφέρεται το μνημείο ενός Νικολάου Πολίτη, που είναι στηήλη από λευκό μάρμαρο, στηριζόμενη σε τρεις βαθμίδες, όπως και στον ομώνυμο τάφο του Λεωνίδιου. Η παραγγελία των μαρμάρων έγινε στις 9 Ιανουαρίου του 1891. Παρά τις μικρές αποκλίσεις στις διαστάσεις των επί μέρους τεμαχών, πρόκειται μάλλον για το ίδιο έργο³⁴. Τη συμφωνία ανάθεσης πιθανότερα διαπραγματεύθηκε με τον I. Χαλεπά σε έξαδελφος του εκληπτόντος Γεώργιος Πολίτης, δικηγόρος στον Πειραιά, εφόσον τα παιδιά του είχαν επαγγελματικές υποχρεώσεις στη Ρουμανία³⁵.

Αποχώρις τούς γύπτες δεν υπέργραψε τη στήλη. Το μνημείο όμως είναι δυνατόν ν' αποδοθεί στον I. Χαλεπά όχι μόνο βάσει των ομοιωτήσεων με προαναφερθέντα επιτύμβια του εργαστηρίου του, αλλά και λόγω ομοιοποίησης του αγγέλου με αντίστοιχη προτομή του Τέμπλου της Κοιμήσης στην Κύμη, που κατασκευάσει ο ίδιος το 1891³⁶. Όσον αφορά το κύριο θέμα διαδόμασης της στήλης, μεγάλοι σταυροί διαφόρων τύπων απαντούν και σε σχέδια του Γιαννούλη – σε ένα μάλιστα με μικρή προτομή αγγέλου.

Παραγγελίες της οικογένειας Πολίτη προς τον Γιαννούλη Χαλεπά (εικ. 16) ακολούθησαν με την εγκατάσταση του τελευταίου στο σπίτι της ανιψιάς του, στην οδό Δαφνομηλή, όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του (1930-1938). Το 1930 χρονολογείται η γύψινη προτομή του νομικού Ιωάννη Ν. Πολίτη³⁷ και το 1931 ο επιτύμβιος άγγελος του οικογενειακού του τάφου στο Α' Νεκροταφείο³⁸. Στην οικογένεια Πολίτη-Χαραμή αντίκουν επίσης δύο αδημοσίευτα σχέδια του Γιαννούλη Χαλεπά. Το πρώτο εικονίζει παιδική μορφή, το δεύτερο αποτελεί παραλλήλη του αναγλύφου Αρχαγγέλου, του οποίου το γύψινο πρότλασμα κατασκεύασε ο ίδιος το 1931. Ένα χάλκινο αντίτυπο του έργου κοσμεί σήμερα τον τάφο του δημιουργού του στο Α' Νεκροταφείο.

Συμπεράσματα γιά την καλλιτεχνική παραγωγή Τηνίων μαρμαρογλυπτών στο Λεωνίδιο

Τα δύο επιτύμβια των Γιαννούλη και Ιωάννη Χαλεπά, όπως και τα υπόλοιπα μνημεία του νεκροταφείου των Αγίων Πάντων, επιβεβαιώνουν την άνθηση των πολιτιστικών και οικονομικών σχέσεων του Λεωνίδιου με τις Κυκλαδίδες στα τέλη του 19ου αι. Προσεκτική έρευνα θα αποκαλύψει και άλλα έργα Κυκλαδιτών στην ελάχιστα γνωστή από πλευρας ιστορίας της Τεχνής Κύνουρια. Από τα πιο χαρακτηριστικά μνημεία αναφέρω εδώ τα μαρμάρινα κωδωνοστάσια τριών εκκλησιών του Λεωνίδιου. Το κωδωνοστάσιο της Παναγίας της Ευαγγελίστριας (εικ. 17) κατασκεύασε το 1865 ο γνωστός Τήνιος λιθέδος Ιωάννης Κασάρχος³⁹, ενώ εκείνο της Αγίας Κυριακής είναι έργο του Πέτρου Κασάρχου. Τήνιος είναι, τέλος, και ο δημιουργός του κωδωνοστασίου των Ταξιαρχών Ι. Θεοτίκος, το ονόμα του οποίου μνημονεύει ενεπίγραφη πλάκα (1868) (εικ. 18)⁴⁰.

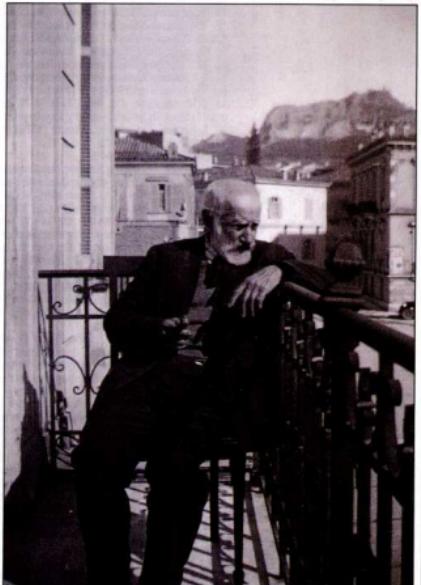
Όσον αφορά τον Γιαννούλη Χαλεπά, το μνημείο Οικονόμου συμπληρώνει ένα κενό στον κατάλογο των έργων της ονομαζόμενης "Τριάντα Περίοδου" του καλλιτέχνη (1870-1878). Πιστεύω όμως ότι η ενασχόληση του ψυχικά κλωνισμένου Γιαννούλη με την τέχνη και το εργαστήριο του πατέρα του συνεχίστηκε, έστω και εντελώς περισσαστικά, έως

17. Το κωδωνοστάσιο της Παναγίας της Ευαγγελίστριας. Κατασκευαστής ο Ιωάννης Κασάρχος.

18. Το κωδωνοστάσιο των Ταξιαρχών. Κατασκευαστής Ι. Θεοτίκος.

τον εγκλεισμό του στο ψυχιατρείο της Κέρκυρας το 1888. Η ανάμνηση του μεγάλου γλύπτη έμεινε ζωντανή στο Λεωνίδιο, όχι σε τάφο, αλλά στο τοπωνύμιο "Κοιμώμενη", που πρέπει να είναι λόγιας προέλευσης και να καθερώθηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα. Μία παλιά φωτογραφία του Ξενοδοχείου "Άγιλη" στην Τήνο με το όνομα Λεκός στην επιγραφή

16. Ο Γιαννούλης Χαλεπάς στο σπίτι της οικογένειας Ι. Πολίτη (Μέριπτος 1931).

του δείχνει και σήμερα τους αμφίδρομους δε-
σμούς των δύο τόπων.

Spirulina

- Το κενέον Βασιλείου σε ομώνυμη πτυχογράφουσα, που έγινε στης 30 Ιανουαρίου του 1900 στη Γενικότελη Καντόνη του Δήμου Αθηναίων. Εγκρίθηκε ωραία την κ. Κ. Καλλιθέα-Καποδιστρίου για την απόδειξη εργασίας στη σπηλαιού στην αποκάτω της Καλλιθέας, Λάρι, όπως και στην Καλλιθέα και τον Κ. Χαλεπία για την απόδειξη εργασίας στην αποκάτω της Χαροκόπειας του Γιαννούλη Χαλεπία θεοτερού εργαστηρίου ορείων επίσης στην πανεπιστημιακή δικαιολογία. Μικρή Απόρρητη Βασιλείου, Γεώργιος Δεμήτριος, Άλκη Μερκυρίου, Απότρητο Ζ. Σωτηρίου για την υποστήριξη και το πρωτοβούλιο εναέριων, και στις κυρίες Νίκαια Μικραζία και Ολγά Μοναρχή για διευθύνσης στη μελέτη υλικών για την επιστήριξη και το πρωτοβούλιο μαρτυρίας της μητρός μου και των συγγενών των αναφερομένων στη μητρία προσωπών άλλων τους ευρύτερου από καρδιά. Το πλήρες κείμενο της μελέτης δημοσιεύθηκε στη Γραμμή. Περιέπειτα επιστημονική έκδοση της Επαρχίας Ηπείρου Μεταπολ. τ. ι. (1906), σ. 283-293.
 - Στράτης Δαύκος, Ηρακλείου Αδελφός (1878).
 - Μ. Καλλιθέας, Καποδιστρίου Αθηνών, σε 78, αρ. 24-26 - K. Δ. Καλλιθέας, Bibliothèque des Jés. 19c (1890-1900). Αλέξανδρος, Μάρκος (1971), σ. 93-94. Α. Γουλάνη Χαλεπία, Το αρχαιογερμανούλημπεργκ του Ιωάννη Χαλεπία, σ. 55 κ.ε.
 4. Καλλιθέα, έ. σ. σε 79-79, πλ. 7.
 - Γ. Καιρούλλας, Σαννούλης Χαλεπία. Ο ευαίσθιτος κι ο γαμός Τηνά καλλιθέας (1991), σ. 27-29.
 - Δ. Φωτιάτης, Καλυπός Ελληνική Παραδοσιακή Αρχαιοτελεία (1985).
 - Χ. Χρήστος, Παρθένος Τουλούσιος (1988).
 - Γ. Για την πλούτοφρεστη, που φερόμενη έγγραφα του Δήμου Λευκάδης ευρύτεριαν την πετύχευσαν το Αρχείον Κ. Ακρούλη, φάλαγκο, και τον κ. Κ. Τραγούνη.
 - Προκειται να τη μητρία Κατσικίου και Γ. Τραγούνη, που πετύχευσαν η πλούτοφρεστη σε εκάστη των τάξεων την πετύχευσαν Μαργαρίτη ή Σταύρο στην Αγία Καλλιθέα της Καρδαρίας. Μαρκόπουλος Σ. Α. Αγγελοκαράντας, Δ. Τσακαλούς-Πάνω, Μαργαρίτης Α' Αποκάτοτος Αθηνών Α' Σταύρου Καρδαρίας (1972), σε 189-190, και 222, και Ι. Αδαμάκη, Με πολύτιμη Πλατεύση: Το Α' Νεκροταφείο Αθηνών (1981), σ. B1, εκ. 30 πλευράς. Μητρώον σ. 35-36, πρ. 43.
 - Προκειται για την κανιάν Γ. Λαζαρίδη πατέρα την Τίγη. Συγκρινημένα στοργεία για τους ανωτέρους δημητριους θίνει στην Κ. Λαζαρίδη, Ο. Ελένης Γιάντες (1981). Ελ. και σκεττή σερμά της Κ. Λαζαρίδη με βέβαια "Έργο Τηναϊκών έντευχων και λαϊκών ύλωντων στην νεκροταφεία της Ελασσόνας". Εκθεσογράφηκαν τότε τη νεκροταφεία Τραπέζων (1990). Αργούς (Ελεύθερος, τεύχ. 6, 1970, σ. 46-49) και Ναυπάκτιον (Ναυπάκτιον Ανάκτη) 1/1992, σε 109-130.
 - Τις για πλούτοφρεστη που πετύχευσαν στην πλούτοφρεστη οι θεοφάνειες Καλλιθέας και Καρδαρίας στην Καρδαρία Λαζαρίδη.
 - Αιγαίνοντας τάφους της Ν. Θεοφάνειας, Μαργαρίτων, σ. 203-204, πρ. 334 Λαζαρίδη, Λαζαρίδη, σ. 156, εκ. 105.
 - Α. Γ. Σακούλης-Βατσάρη, Αιγαίνοντας στο άρμα της Χαλεπία. Τα αρέματα της Καλλιθέας 1900-1930 (1900), σ. 117-119, πρ. 447, σε εινώνος Ο. Μ. Καλλιθέας, έ. σ., σε 72 και 78-79, πρ. 56, από περιόδο το έργο στον Κανονική Χαλεπία και το χρονολόγιο του 1875.
 - Σ. Δαύκος, Ηρακλείου Χαλεπία (1978), σ. 122, αρ. 14.
 - Καλλιθέα, έ. σ. σε 78-79, πλ. 15.
 - Καλλιθέα, έ. σ. σ. 24-25.
 - Σ. Δαύκος, Ηρακλείου Χαλεπία, Νίσι Βαρυράφεν (1982), σ. 98, σημ. 20.
 - Την ίδια την επιτύχηση ως φορέας ιδιοκτήτη την πετύχευσε την μάρμαρος κονιοποιητής Καλλιθέας Μάρκος Ηλίας από την πετύχευση την ίδια την ίδια πετύχευση από την Αργούσαντη, πελ. 36, (1990), σε 49 κ.ε.
 21. Καλλιθέα, έ. σ. σ. 84-85, αρ. 111-113 και 114-115. Η πάσιμων πετύχευση της μαρμάρου στο σύνολό της έγινε αντιτίτα στο μήλον «Κεφαλή αγνόελο», σε πλ. 82-83, πλ. 92. Οι πόσις της πληντήρας που προσάραψε και την απόδειξη της κόμης το προστότιο Λ. Δικονόμου μιατερά να περιβάλλεται με προτού σε σχέδιο του Χαλεπία Δ. Παπατόμας, Σχέδιο της Γηννημάτη Χαλεπία (1981), σ. 232.
 22. Εγκρίθηκε τη κυρία Μαρία Φίλτρο-Χαροπάτη και Μαρία Μικέρου-Καρδαρία για τις σχετικές με το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας πλούτοφρεστη.
 23. Την οικονομικά Περιόδιο Τίγην (1918-1930) οικοδομείται η Πελοπόννησος Αθηνών (1930-1938). Ο Χρηστός, επετέλοντας οικοδομένη την άριστη της Χαλεπία, έγραψε στην Καλλιθέα την πλούτοφρεστη της οικογένειας της οποίας η μάρμαρη στην πετύχευση την ίδια πετύχευση να σηματούσε πράγματα όπως το ζεύγος της Καλλιθέας και την πλούτοφρεστη της οικογένειας της Καλλιθέας.
 24. Καλλιθέα, έ. σ., σ. 80-81, αρ. 27: Διάνεια Calvo-Platou, Ο Λαγκός και Χαροκόπεια της Ιανουάριου Χαλεπία (ελ. μετρόφ., 1979), σ. 36 κ.ε.
 25. Δαύκος, έ. σ. σ. 115-116, Γουλάνη Βατσάρη, Το εργοτάρικο, σ. 68, πλ. 172, 173, σ. 173, σημ. 190.
 - Η αιωνιότερη χρονολογία 1905 αντερέπει στην επιγραφή κάτια υπό το δεντρόπετρο την κατόχου του μαρμάρου κειών και στο κνημόποδα της Καλλιθέας.
 26. Γουλάνη Βατσάρη, Το εργοτάρικο, σ. 68 κ.ε.
 27. Μεταπολ. της Ηγετών, συλλόγος, διανομέας Μίκη Τζανέτη, Γεώργιος Δεμήτριος, Άλκη Μερκυρίου, Απότρητο Ζ. Σωτηρίου

Unknown Sculptures by Yannoulis Chalepas and Other Tenian Artists: the Neoclassical Cemetery of Hagioi Pantés in Leonidion

M. Salta

The small town of Leonidion on the eastern coast of the Peloponnese became especially prosperous in the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century thanks to the commercial activities of its inhabitants both in Greece and abroad. The funerary monuments of the Neoclassical cemetery of Hagiou Panteleimonis east of the town express the urban ideology prevailing at that time in the local society. Their creators were mainly artists from the island of Tenos. The Angel on the grave of Leonidas Oikonomou, although an unsigned work, is a distinct sculpture exhibiting simplicity and freedom of plasticity. Compared to its plaster model this statue, which has been preserved in Tenos Island, can securely be assigned to Yannoulis Chalepas and, if dated in 1877, be identified with the now lost "Angel of the Lord" by the same artist. The funerary stele on the grave of Nikolaos P. K. Politis, also an unsigned work, on the basis of style and the prosopography, can be assigned to Yannoulis' father, the sculptor Spyros Chalepas, in whose workshop this specific sculpture is believed to have been produced. Professional relations of Yannoulis Chalepas with families of Leonidion are confirmed by drawings and sculptures in the possession of M. Gionis' and N. Politis' family. The marble bell-towers of three churches as well as other minor monuments reveal the variety of commissions of the small Arcadian town from Tenian marble-carvers. The toponym "*Koinomion* (= the Sleeping One) in Leonidion — that reminds the famous sculpture by Yannoulis Chalepas — and some old inhabitants of the town settled on Tenos testify even today for the mutual bonds of the two places.